

Közlemények

ANDRZEJ NOWAK

A falusi népesség társadalmi struktúrájának változásai Lengyelországban a majorkodtató–robotoltató rendszer uralma idején (15–18. század) Modellalkotási kísérlet

1. Bevezető

Azok a több mint egy évtizede tartó kutatások, amelyek a majorkodtató–robotoltató gazdálkodás korának feudális szisztémáját, különösen pedig annak törzsét, a falusi társadalmat vizsgálták, eddig eléggé szűk és egyoldalú jelleggel bírtak. Nem akarjuk értéküket lekicsinyelni, de meg kell állapítani, hogy kizárólag ennek a társadalomnak a struktúra-analízisére – méghozzá elsősorban számszerűleges analízisére – korlátozódtak. Kevés figyelmet szenteltek viszont annak, milyen okok miatt volt ilyen és nem másféle ennek a struktúrának a formája, s mi volt változásának mechanizmusa. Ez elsősorban a beszűkült történet szemléletből következett, amely a történeti múltat az emberi tevékenység objektív eredményének tekintette anélkül, hogy ennek a tevékenységnek a specifikus mechanizmusába mélyebben behatolt volna. Nehézséget okozott az is, hogy hiányzott a teoretikus és módszertani megalapozottság is.

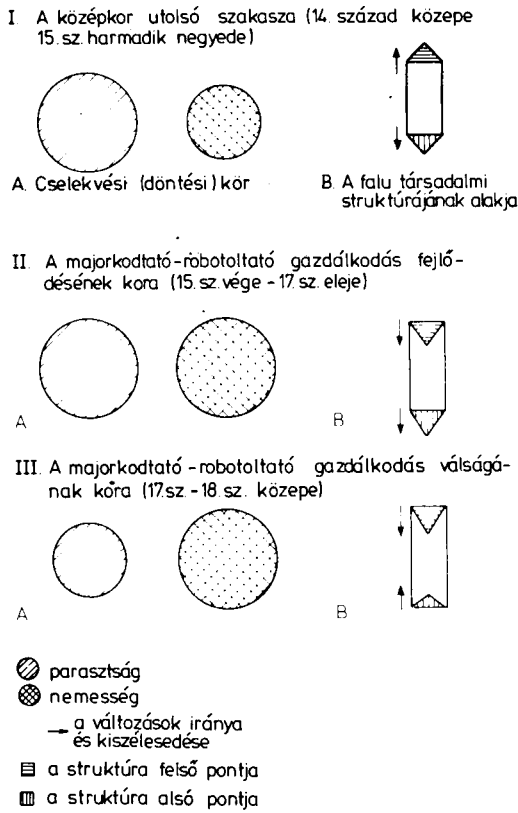
Az utóbbi években ez a helyzet jelentősen megváltozott. A különféle szakterületeken dolgozó történészek általában arra törekedtek, hogy a történelmi folyamatot minél sokoldalúbban rekonstruálják, s ez meghozta a történettudományok módszertani és elméleti kutatásainak felvirágoztatását. Ez a társadalomtörténetet sem kerülte el, amely az új felfogás szerint mint történeti diszciplína a múlt emberi életének különféle aspektusait integrálja. A történelmi materializmus alapvető megállapításaira támaszkodva, fejleszteni kezdték a megismerés elméletének, a történelmi folyamat általános elméletének és a feudális rendszer elméleti problematikájának kutatását; ez utóbbi alkotórészét képezi a feudális társadalom elmélete. Megfogalmaztak több kutatási irányelvet (modell-módszert) is, amely a fenti elméleti konstrukciókból származott; ezek gyakorlati realizációjára tettek is bizonyos lépéseket az empirikus feldolgozásokban.¹

A jelen cikk ebben a tárgykörben egy soron következő próbálkozást jelent. Figyelembe véve a fenti tendenciákat, célul tűzte ki magának, hogy a falusi társadalom (jelen esetben ez a paraszti társadalommal egyenlő) struktúráját alaposabban és szélesebb megközelítésben vizsgálja a majorkodtató–robotoltató rendszer működése idején Lengyelországban, különös tekintettel a változások mechanizmusára. A pontosabb magyarázat azonban szükségszerűvé tette azt, hogy foglalkozzunk azzal a korszakkal is, amely közvetlenül megelőzte ennek a szisztémának a kialakulását – vagyis a középkor alkonyával. Elhagytam viszont a 18. század második felét, miután ez a korszak, ha lassan is, de a „régii” széthullásának és az „új” társadalmi rendszer születésének a kora.

Vizsgálódásaink módszertani alapjait a J. Topolski által eléggé részletesen megállapított társadalmi modell és a feudális társadalmat illető alapvető meghatározások képezik.² Ezek ugyanis lehetővé teszik a vizsgált jelenség elhelyezését a történeti fejlődés teljes mechanizmusában; egyidejűleg meghatározzák a társadalomtörténeti felfogás és interpretáció módját. Sajnos, a cikk korlátozott keretei nem teszik lehetővé még a vázlatos kifejtést sem. Ezt az itt mellékelt skéma adja vázlatosan (ld. az 1. ábrát).

¹ Ennek példája lehet a szélesebb értelemben vett társadalomtörténet köréből összeállított érdekes cikkgyűjtemény: *Spółceństwo staropolskie*, 1. köt., szerk. Andrzej Wyczański. Warszawa, 1976. Vö. még *W. Rusiński*: Uwagi o strukturze ludności chłopskiej w Polsce w okresie kształtowania się gospodarki folwarcznopanszczyźnianej (XV–XVI. w.). In: *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 1974. 70. sz. 47–65.

² *J. Topolski*: O potrzebie teorii społceństwa feudalnego. In: *Spółceństwo staropolskie* . . . , 11–26. Vö. még a jelen szerző cikkét ugyanebben a gyűjteményben.

1. ábra. A paraszti társadalom struktúráváltozási mechanizmusának általános vázlata a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás korában

A továbbiakban (elsősorban minőségi szempontból) az említett modell fölállításának konkrétizálásával foglalkozunk. Ennek eléggé általános és jelentős mértékben hipotetikus jellege lesz. Kényeszerítetve vagyunk tehát arra, hogy elhagyjuk mindazokat a jelenségeket és elemeket, amelyek nem helyezkednek el az uralkodó rendszer „klasszikus” keretein belül. Nem fogunk alaposabban belemerülni a regionális jellegzetességekbe és a tulajdonkülönbségekbe (birtokkategóriák) sem, mert főként a bizonyos mértékig „tipikus” képre koncentrálnunk, amelynek kialakításában döntő szerepe a földesúri falunak volt.

2. A paraszti társadalom modellje a középkor kései szakaszában
(a 14. század közepétől a 15. század harmadik negyedéig)

A paraszti népesség társadalmi struktúrája, amely a középkor kései szakaszában alakult ki, elsősorban az új jogi-rendszerbeli mintákra támaszkodó nagy telepítési mozgalom öröksége volt. Általában véve, ez a mozgalom minden konzekvenciájával együtt (különböző időben s az egyes vidékeken különböző kiterjedtséggel) a falusi társadalom nagymértékű integrációjához vezetett. Ez főként intézményes (társadalmi-rendszerbeli) síkon ment végbe; átfogta azonban – bár kisebb mértékben – a társadalmi-birtokló szférát is. Ennek eredményeként a lengyel faluban nagyjából egységes paraszti társadalmi struktúra alakult ki. Alapvető s egyben legnagyobb részét a gazdasági értelemben

önálló, egésztelkes jobbágygazdaságok alkották, amelyek nagyon általános becslések szerint a parasztgazdaságok teljes számának mintegy 80–90%-át tették ki.³ A fennmaradó százalék az aránylag kisszámú, de gazdaságilag annál rugalmasabb soltész-gazdaságokat (a telepített falvakban), továbbá a kocsmárosok és molnárok gazdag társadalmi csoportját, valamint a társadalmi létra alsó fokain levő nem-önálló gazdaságokat foglalta magában. Sajnos, keveset tudunk a források által említett, telek nélküli rétegekről (föld nélküli zsellérek, udvari cselédség, „szabad” emberek stb.). Csupán azt lehet feltételezni, hogy a parasztság e kategóriái a falu általános társadalmi struktúrájában igen szerény mértékben voltak jelen.

A falusi társadalom struktúrájának fent ábrázolt képe korántsem volt állandó. Az egyes területeken a telepítő akció kronológiájától, valamint a pénzjáradék megerősödésétől függően eléggé alapos változások ment keresztül. E változások fő gócpontja maguknak a parasztnak a dinamikus tevékenysége volt, akik ügyesen kihasználták a külső (az állam politikai stabilizációja) s különösképpen pedig a belső körülményeket (pénzjáradék-rendszer). Természetesen a fő szerep itt a gazdasági körülményeknek s a belőlük fakadó spontán gazdasági tevékenységnek jutott, ezek közvetve a falu struktúrájának megváltozására hatottak.

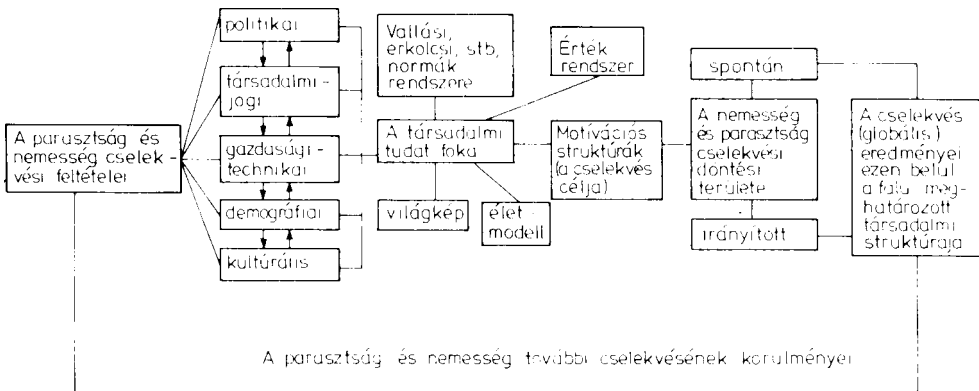
A tárgyalt korszakban (különösen annak végső szakaszában) a lengyel területek – mint köztudott – talán az egész feudális kor legnagyobb gazdasági fellendülését éltek. Általában véve ez az áru-pénzviszonyok fejlődésének és ezzel kapcsolatban az egész társadalom aktivizálódásának eredménye volt. Növekedett tehát az ország népessége, tovább folyt (bár az előző korszakhoz képest egyre gyengülő mértékben) a telepítés. A mezőgazdaságban a technikai fejlődés és az új művelési módok elterjedése a terméseredmények növelését jelentette, ami összekapcsolva a mezőgazdasági területek globális terjedésével, a mezőgazdasági termelés jelentős növekedéséhez vezetett. Más oldalról viszont a városhálózat sűrűbbé válásával és a belső piac (kisebb mértékben a külső piac) fejlődésével megnövekedett a mezőgazdasági árucikkek iránti érdeklődés. Összefoglalva, ez a parasztgazdaságok (különösen a nagyobbak) árutermelésének megnövekedéséhez és piackapcsolataik kiszélesítéséhez vezetett.

Nagyon fontos szerepet játszott ebben a korban a pénzjáradék stabilizációja (állandó nagysága), amely korlátozta – a pénz értékének csökkenése mértékében – a feudális osztály részesedését a parasztgazdaságokban létrehozott többlettermékekben. Ez jelentősen ösztönözte a többlettermék-termelést és a növekvő fölösleg piacra irányítását, vagy esetleg (természetbeni vagy pénzbeli) tartalékok fölhalmozását rossz termés esetére. A parasztgazdaságok közvetlen bekapcsolódása a piacmechanizmusba tehát lényegesen kiszélesítette a gazdasági manőverezés területét azok további fejlődése folyamán.

A parasztnak széles körű társadalmi aktivitásának – melynek alapja a gazdasági aktivitás volt – más tényezők is kedveztek, pl. társadalmi-jogi, demográfiai, kulturális tényezők. A nemesség, ellenakciókat indítva a csökkenő jövedelmek ellen (rendi státusából eredő szükségleteinek egyidejű növekedésével), és kihasználva politikai helyzetét, fokozatosan korlátozta – legelőbb institutionális szinten – a parasztnak aktivitását. Az itt tárgyalt korszakban azonban ezek a korlátozások még eléggé formális jellegűek voltak. A gyakorlatban a parasztnak még eléggé jelentős társadalmi-jogi szabadságnak örvendtek. Ez kedvező körülményeket teremtett térbeli mobilitásuk számára (részvétel a telepítési mozgalomban, a népességfelesleg beáramlása a városba), és a társadalmi mobilitás számára (foglalkozás megváltoztatása, az osztálykorlátok átlépése stb.), ami gyakran társadalmi és kulturális előrelépésükkel is összekapcsolódott.

A parasztnak cselekvés kedvező „körülményei” kétségkívül hatottak a falusi társadalom hagyományos anyagi és nem-anyagi igényeinek növekedésére, valamint ezek kielégítésére (a jövedelem, az életszínvonal növekedése). Meg lehet kockáztatni azt a megállapítást, hogy ennek a társadalomnak egyes csoportjaiban ezek nemcsak effektív, hanem potenciális szükségletek is voltak, és léteztek ezek realizálásának feltételei. Mindezt megkönnyítette az egész társadalom szellemi szintjének általános emelkedésével együtt növekvő parasztnak öntudat, amely a racionális célok alakulását és a cselekvés motivációit befolyásolta. Ezt tükrözte vissza a parasztnak társadalmi és kulturális aspirációinak

³Historia chłopów polskich, 1. köt. In: Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej, szerk. S. Ingot. Warszawa, 1970. 183.

2. ábra

növekedése (különösen a felsőbb rétegekben), amely a megfelelő – részint a polgárság vagy a kevésbé tehető nemesség életéből merített – életmód-mintaképek kialakításához vezetett.

A fentebb tárgyalt feltételek a társadalmi tudat egész szférájával (a célokkal és motivációs struktúrákkal) együtt azt eredményezték, hogy a parasztság cselekvésének (döntéseinek) területe a minket érdeklő korban igen széles volt. Közvetett befolyása a társadalmi struktúra adott formájára pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a nemesség cselekvési (döntési) területe. (Vö. a 2. ábrát.) Ennélfogva mindkét osztály cselekvése párhuzamos szinten és aránylag megegyező irányban történt. A nemesség politikájának célja ugyanis – az ország aránylag ritka népességének körülményei között – elegendő számú jobbágy megnyerése (új lokációk) vagy megtartása, olyan jobbágyoké, akik garantálják a birtokok megművelését és a megfelelő jövedelem biztosítását. Ennek érdekében nem lehetett a parasztság társadalmi aktivitását leblokkolni. Csak a telepítési tevékenység gyengülésével és a nemesség jövedelmeinek csökkenésével lépett fel a tendencia, hogy majorgazdaságokat szervezzenek, és a paraszti lakosságot szorosan ezekhez kössék.

Természetesen az egyes paraszti rétegek és csoportok cselekvési területe differenciált volt. Függett ez az egyes parasztszaladók kiindulási szituációjától (startpozíciójától), vagyis az adott társadalmi-foglalkozási kategóriától való korábbi (a lokáció idejéből) függéstől, és az általában ezzel összekapcsolódó társadalmi-birtoklási pozíciótól (gazdaság birtoklása vagy ennek hiánya, a gazdaság mérete, talajminősége, fekvése, a piactól való távolsága, a földjádék formája és mértéke stb.) és a társadalmi-jogi pozíciótól (a földhöz való jogi viszony, a személyes szabadság mértéke stb.). A továbbiakban már az egyes családok individuális aktivitásának mértéke, a megfelelő jövedelem elérését célzó cselekvés kedvező körülményeinek kihasználási tudása, valamint ama közmondásbeli „nagy rakás szerencse” döntött, amely igen sokat jelentett egy természeti katasztrófákban bővelkedő korszakban. Világos, hogy a legszélesebb cselekvési (döntési) körrel a nagy (egésztelkes és annál nagyobb), önálló gazdasággal rendelkező parasztság birtok. Éppen ők (legalábbis egy részük) növelték gazdaságuk területét (megműveletlen területek feltörése, erdőirtás, földek zálogba vétele), fokozták az állattenyésztést (elsősorban „árú”-állatok), bér munkásokat alkalmaztak, sokszor jövedelmező, mezőgazdaságon kívüli foglalkozást is űztek (pl. fuvarozás, nagyobb mértékű kereskedelem, pénzkölcsönzés), mindenekeztül azonban a piacra vitt terméktöbblet kicserélésében részesedtek, jelentős pénztöbbletre tevén szert, amelyet aztán az életszínvonal növelésére és a gazdaság további dinamizálására fordítottak (beruházási vásárlások).

Sokkal kisebb cselekvési (döntési) körrel rendelkeztek a nem-önálló kisgazdaságok, amelyek csak szórányosan vettek részt az árucserében. Birtokosaik legfőbb gondja a létfenntartáshoz szükséges dolgok előteremtése volt, méghozzá gazdaságán kívüli jövedelmek keresésével (községi földek használata, mezőgazdasági bérmunka, falun kívüli szezonmunka, kis mennyiségben végzett kézművesipar stb.). Ez a cselekvési kör még szűkebb volt a föld nélküli népesség számára, amelynek döntései egyedül az alapvető létfenntartási források megtalálására korlátozódtak, mint pl. különféle bérmunkák, kisállattenyésztés, gyűjtögetés, nemritkán koldulás stb. Viszont az összes paraszti kategória még mindig

igen széles cselekvési (döntési) lehetőséggel rendelkezett a területi (különösen a föld nélküli népesség) és a társadalmi helyváltoztatás terén, amely leggyakrabban a társadalmi helyzet változásaival is együtt járt.

Az egyes paraszti rétegek és csoportok felettebb tárgyalt tevékenysége végeredményben a lengyel falu egyre növekvő birtok- és társadalmi differenciálódását okozta. Ezek a különbségek mind az azonos népességi kategóriákon belül (mint a telkes jobbágyok, zsellérek, kocsmárosok stb.), mind a falusi társadalom egész struktúrájában kirajzolódtak. Ezek a tárgyalt időszakban – a pénzáradék feltételei között – egyenes vonalban vezettek a paraszti népesség társadalmi rétegződéséhez. Világos, hogy ezek csak az első jelei voltak ama folyamatnak, amelynek további fejlődését a robotoltató rendszer fékezte le. Mindenekelőtt létrejöttek a falusi társadalom csúcspontja kialakulásának körülményei. (2. ábra.) Ezt a csúcspontot a gazdaságilag és társadalmilag-jogilag privilegizált soltészek, továbbá az örökletes jogot bíró molnárok és kocsmárosok képezték, valamint a telkesjobbágyok egy része, amely gyakran teljes gazdaságot birtokolt, és gazdagságával az átlag fölé emelkedett. (E réteg fokozatos bomlása.) Gyengébben kristályosodott ki viszont ennek a társadalomnak az ellenpólusa, melyet mindenekelőtt a föld nélküli, főként bérmunkából élő népesség alkotott (föld nélküli zsellérek, paraszti cselédség, udvari szolgák, vándorló elemek). A paraszti osztályon belüli növekvő ellentétek, a természetes népszaporulat, valamint a bérmunka iránti igény kedvezett e paraszti kategóriák számszerű növekedésének. Más oldalról viszont gyengítette társadalmi mobilitása, amely lehetővé tette, hogy a munkaerő-főleg az adott gazdaságból vagy faluból elvándoroljon. (A városba való vándorlás, aktívabb egyedek részvétele a telepítési akciókban.)

3. A falusi társadalom modellje a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás fejlődésének idején (a 15. század vége – a 17. század kezdete)

A majorkodtató-robotoltató rendszer rányomta bélyegét a falusi társadalom életének minden területére, de még ennek struktúrájára is. Mindenekelőtt alapvetően megváltoztatta a paraszti társadalmi cselekvésének körülményeit és körét, ezt mindinkább a spontán, ill. a nemesség által irányított cselekvéseknek rendelte alá. Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a nemesség erős és többoldalú aktivitása – a majorkodtató-robotoltató rendszer körülményei között – elsősorban a paraszti osztály kárára növekedett, mindenekelőtt ennek aktivitását korlátozta. Ezek a korlátozások azonban csak fokozatosan jelentkeztek – a majorkodtató-robotoltató rendszer létrejöttének, ill. kiterjedésének időpontjától függően az egyes országokban, ill. az egyes birtokokon. Hatásuk foka és mértéke tehát különböző volt a paraszti népesség gazdasági és egyéb döntéseire. Ezzel kapcsolatban az egész itt vizsgált korszakot többé-kevésbé két alapvető részre tudjuk osztani: I. – a majorkodtató-robotoltató rendszer végleges kialakulása (kb. a 16. század közepéig tart); II. – a majorkodtató-robotoltató rendszer virágkora (a 17. század kezdetéig).

Az első időszakban a parasztagazdaságok dinamikus tevékenységének még aránylag kedvező feltételei léteztek. Ez különösen a gazdasági tevékenységre vonatkozik. A parasztagazdaság termelőerőinek aránylag még mindig magas színvonala, a mezőgazdasági termelés általános növekedése és a piacviszonyok megélenkült fejlődése (a belső piac felvevőképessége, a mezőgazdasági termények kedvező árviszonyai) kedveztek a falu gazdasági aktivizációjának és (a jövedelmek növekedésével) a falusi lakosság életszínvonala növekedésének (különösen a felső rétegekben). Erre a folyamatra nagy hatással volt a társadalmi szükségleteknek a középkor vége felé már megjelenő s egyre szélesedő szférája, mindenekelőtt pedig az anyagi (a termékválaszték növekedése, új fogyasztási mintaképek), amit a társadalom különböző rétegeinek – köztük a parasztságnak – tartalmilag és formailag egyre gazdagabbá váló társadalmi tudata serkentett. Mint ismeretes, a reneszánsz korának, vagy a széles értelemben vett európai (s egyben a lengyel) kultúra „arany századának” nevezett 16. század a szellemi élet jelentős megélenkülését hozta magával. Az oktatás és a tudomány fejlődése, az új filozófiai és közgazdasági irányzatok, a reformáció előrehaladása, az anyagi kultúra és a mindennapi élet változásai a társadalom szélesebb rétegeiben, így a paraszti bizonyos (szűkebb) köreiben is „új” mentalitás kialakulásához vezettek. Ez megkönnyítette a falusi társadalom hagyományait mélyen gyökerező sémák bizonyos fokú legyőzését, és befolyásolta a paraszti cselekvés meghatározott motiváció struktúráinak alakulását.

A parasztság spontán gazdasági cselekvésének viszont bizonyos mértékig fékezője volt a pénz-járadék jelentőségének csökkenése a munkajáradék növekedésével szemben. Ez elvonta a parasztgazdaságok munkaerejét és igásállatait, amelyeket pedig a saját telek intenzívebb megművelésére vagy másfajta kereső foglalkozás űzésére lehetett volna fölhasználni. Ebben a fázisban a robotterhek nagysága aránylag még nem volt olyan jelentős, és a túlrobotoltatás lehetőségei még gyakran meg sem voltak, így a munkajáradék még nem gyakorolt szélesebb körű hatást a parasztgazdaság termelési rentabilitásának csökkenésére, ámbar a paraszti cselekvés szabadságát korlátozta.

A majorkodtató-robotoltató rendszer befolyása, amely a 16. század folyamán egyre növekedett, sokkal jelentősebb volt a parasztok döntési helyzetére a társadalmi-jogi szférában. Az egyre fokozódó alávetettség viszony (a paraszt földhöz vagy lakóhelyhez való kötése, jogképességének korlátozása, függővé tétele az igazságszolgáltatásban, a földhöz való paraszti jogok csorbítása) alapjai, amelyek mind a törvényhozás, mind a mindennapi joggyakorlat folyamán alakultak, lehetővé tették a nemesség számára, hogy bírósági úton avatkozzék bele a falusi élet minden részletébe. Ami még ennél is fontosabb, fokozatosan elválták a paraszt mindenfajta útját az államhatalomhoz, ennek legtöbb prerogatíváját a földesurak kezébe adva. Ez a parasztok térbeli (legalábbis legális) mozgási lehetőségét alapvetően korlátozta, az osztályok közötti, vagy az osztályokon belüli, sőt az egyes társadalmi rétegeken és csoportokon belüli spontán mobilitást is megnehezítette (az osztályok izolációja – elsősorban a nemességé). Természetesen mindezek a korlátozások elsősorban a telkesjobbágyságot érintették, jóllehet, igyekeztek azokat (bár kisebb sikerrel) a föld nélküli lakosságra is ráerőszakolni.

A nemesség és a parasztság meghatározott körülményei és cselekvése végeredményben kivetítődött a paraszti társadalom szerkezetének alakjára is. Általában megállapítható, hogy ennek változásai ebben az időszakban mintegy a korábbi folyamatok folytatásai voltak. A mezőgazdasági termelés rentabilitásának növekedése, a parasztgazdaságok élénkülő piackontaktusai és szükségleteiknek s jövedelmeiknek növekedése, a falusi népesség társadalmi és birtokviszonyainak differenciálódásához vezettek. Mindenekelőtt a nagyobb, ártermelő gazdaságok vagyona növekedett, amelyek – az alakuló robotrendszerrel kapcsolatos bizonyos korlátozások ellenére is – még nagyobb önállósággal rendelkeztek; különösen a nagyobb birtokokon mentesültek e rendszer nyűgeitől (robotmegváltás, a megvesztegetés intézménye).

A „piac” tényezője viszont rosszabb helyzetbe hozta a kisebb gazdaságokat, amelyek az áru-pénz cseréjében csak kisebb mértékben vettek részt. Ugyanez a megállapítás vonatkozik a föld nélküli népességre, amely, főként bérmunkából élve, az „árforradalmon” csak veszített, mert ennek következtében csökkent a reálbérek értéke. Ennek mintegy rekompenzációját jelentette viszont, hogy az egyes parasztgazdaságokban, valamint a fejlődő majorságokban nagyobb munkalehetőségek nyíltak. (A bérmunka kezdeti jelentősége a majorság rendszerében.) Ezt a folyamatot az a tény is enyhítette, hogy a munkabért jelentős részben terményekben fizették ki. Összegezve tehát, a paraszti osztály belsejében megnövekedtek a tulajdonbeli és a társadalmi távolságok – a falu további társadalmi tagozódáshoz vezetve.⁴ Mindamellett, ahogy meg tudjuk ítélni, a falusi társadalom csúcs- és mélypontjának számbeli fejlődése arányosabb volt. Ennek a folyamatnak a spektruma azonban – főként a majorkodtató-robotoltató rendszer fékező tevékenysége következtében – már jóval szűkebb volt, mint a középkor utolsó szakaszában.

Ez a helyzet alapvetően megváltozott, abban a mértékben, minél inkább meggyökeresedett és általánossá vált az itt tárgyalt rendszer, amely egyre inkább blokkoló hatással volt a parasztok szélesebb értelemben vett társadalmi aktivitására. A társadalmi-jogi korlátozások egyre általánosabbá váló növekedéséről a 16. század folyamán már volt szó. Itt most a közzgazdasági szférával foglalkozunk részletesebben. A majorság területének intenzív növekedése (különösen a nemesi birtokokon) fokozatosan korlátozta a paraszti birtoklás mértékét. Ez mind a jobbágytelkek teljes területére (nem nagy kiterjedésű új telepítés), mind az átlagos gazdaság méreteire vonatkozik. Az első fokozatban a nemesség expanziója a soltságazdaságok ellen irányult, s szinte teljes likvidációjukhoz vezetett (megvásárlás útján); egyedül a királyi és egyházi birtokokon maradt fenn belőlük egynéhány. A majorsági földek legtöbb tartalékai azonban a jobbágyföldek voltak, mindenekelőtt pedig a parlag

⁴ L. Zytkowicz: Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI. w., Warszawa, 1962. 123–133.

(mind az ugar, mind a parasztnak további bérletbe kiadott föld), amely a 16. század első felében a lengyel területeken még jelentős mennyiségű volt.

Minél inkább kimerültek azonban a falusi földek tartalékai, a majorság annál inkább veszélyeztette közvetlenül a jobbágytelket. Ahogy W. Rusiński igen találóan határozta meg, a falu fokozatosan mintegy túl szűkké vált a gyorsan növekedő majorsági gazdálkodás és a még mindig eléggé expanzív paraszti gazdálkodás számára.⁵ Elég gyakran fordult elő a parasztnak elűzése, legalábbis részlegesen, vagyis elvették a parasztnál levő (illegálisan hozzákerült) földfőlötséget, kisebb telekre, vagy eddig nem művelt földre helyezték át, és az elvett földeket a majorságba olvasztották. Nem lehet egészen kizárni a teljes mértékű elűzést sem (pl. a sűrűbben lakott birtokokon), amely megfosztotta a jobbágyot a földtől, és a föld nélküli népesség kategóriájába taszította. Ebben az időszakban a nemesség egyre inkább érdeklődni kezdett a jobbágytelek nagysága iránt. L. Żytkowicz véleménye szerint a legmegfelelőbbnek a féltelkes gazdaságot ítélték, amely még biztosította a jobbágycsalád alapvető egzisztenciáját és az írásrobot teljesítésének képességét.⁶ Ennek irányában történt a nemesség megfelelő cselekvése is.

A jobbágygazdaságok elaprózódásának folyamatában és a falu strukturális átalakulásában fontos szerepet játszottak a demográfiai tényezők és a parasztnak öröklési-birtoklási szokásai. A 16. század falusi népességének jelentős szaporodása, amely megelőzte a paraszti teljes földterület növekedését, a faluból való eljutás korlátozott körülményei között a gazdaságok megosztásához (ebből a szempontból hiányzanak a konkrét utalások) és a föld nélküli népesség növekedéséhez vezetett.

A fenti tényezők kétségkívül gyengítették a parasztagazdaságok területi expanzióját, teljesen megfékezni azonban nem tudták. A piaci ösztönzők okozták, hogy a parasztnak ebben az időben éles „harcot” folytattak a földért a földesúrral szemben; ez a harc a dolgok természetéből fakadóan illegális úton folyt (többletterületek megművelése, a szomszédos telek beszántása a földesúr tudtán kívül). Végeredményét tekintve ez a paraszti birtoklás állapotának bizonyos (főfelé történő) korrigálásához vezetett, amely a parasztnak egyidejűleg jelentős hasznot hozott, hiszen kikerültek a földesúr látóköréből (terhek hiánya). Természetesen ez az akció csak a nagyobb birtokokon vált lehetségessé, ahol az ellenőrzés a majorság tulajdonosa (vagy adminisztrációja) részéről sokkal lazább volt.

A parasztnak gazdasági döntésének körére igazán a feudális terhek növekedése gyakorolt befolyást. A munkajáradék gyors növekedése, különösen pedig a heti roboté (pl. a 16. század végén a nemesi birtokokon ez telkenként 3–4, sőt 5 napot is elér) mindinkább megnehezítette a paraszti cselekvés szabadságát. A földesúr szükségletei számára a parasztnak nagyobb számú munkaeszközt és ígásállatot kellett tartania, ugyanakkor a haszonállatok tenyésztését korlátoznia kellett; nemritkán külön bérest tartott a robot elvégzésére. A munkajáradék az egész parasztnalád idejét és munkaerejét vonta el, ami egyet jelentett a saját gazdaság elhanyagolásával és termelékenységének csökkenésével. Végezetül meg kell említeni még más korlátozásokat is a közös legelők és erdők használatában, a kereskedés szabadságában stb. Mindezek a folyamatok a parasztagazdaságok ökonomiai helyzetének romlásához, jövedelmeinek fokozatos csökkenéséhez vezettek, ami együtt járt azzal, hogy a parasztnak társadalmi szükségleteit egyre nehezebb körülmények között tudta kielégíteni. Ez viszont mindeme szükségletek további blokkolását (a parasztnak ellenakciói dacára) és az egész falusi társadalom aktivitásának általános hanyatlását hozta magával. Ugyanez meglátszott a parasztnak társadalmi szerkezetén is. Általában véve ennek a struktúrának a felső csúcsa jelentősen összement, és egyidejűleg lehúzódt. (Ld. 2. ábra.) Jóllehet, a továbbiakban a falu társadalmi összetételében a jobbágygazdaságoké volt a túlsúly, ám a parasztnaládok teljes számát nézve arányuk kisebbedett. Egyidejűleg megfigyelhető elaprózódásuk határozott folyamata, ami viszont nem jelentette azt, hogy ebben a paraszti kategóriában a társadalmi-birtoklási különbségek eltűntek volna. Kétségkívül összeszűkült a gazdagparasztnak rétege is. Szinte teljesen eltűnt a soltészek csoportja, kedvezőtlenül alakult a molnárok és kocsmárosok társadalmi státusza is (jobbán alárendelődtek a földesúrnak), csökkent az egész telken fölül és az egésztelkes gazdaságok százaléka is. Ezzel egyidejűleg nőtt a parasztnak társadalom struktúrájában a kis („nem önálló”) gazdaságok részvétele, melynek legjelentősebb képviselői a zsellérek voltak. Kevésbé világos a föld nélküli népesség helyzete. Néhány (pontosabb) forrás

⁵ W. Rusiński: Uwagi o strukturze . . . 55.

⁶ Historia chłopów polskich, 1. köt. 260.

arról tanúskodik, hogy számarányuk a falusi társadalom struktúrájában jelentős volt.⁷ Közvetve erre mutatnak a bekövetkező társadalmi-gazdasági változások is (természetes népszaporulat, a személyi szabadság korlátozása, a gazdaságok elaprózódásának folyamata, a földesúr törekvése munkaerő-tartalék létrehozására falun stb.).

4. A paraszti népesség társadalmi struktúrájának modellje a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás válságának idején (17. század – 18. század közepe)

Az itt tárgyalt korszakban a falusi társadalom változásai a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás növekvő válságának (vagy regressziójának) jegyében zajlottak le. Ez a válság a legkorábban, már a 16. és 17. század fordulóján érintette a parasztgazdaságokat, és kb. a 17. század harmincas éveitől a majorságokat is. Ez nem maradhatott hatás nélkül sem a nemesség, sem a parasztság további cselekvésének irányára és körére.

A parasztgazdaság válságának legszembetűnőbb szimptomája termelőerejének fokozatos csökkenése volt. A megművelt telkek területe csökkent, ugyanakkor növekedett a pusztá telkéké. Romlott a parasztgazdaságok szerszámokkal és igásállattal való ellátottsága is. Ezek a folyamatok, összekapcsolódva a parasztság kizsákmányolásának további erősödésével, a parasztgazdaságok termelésének csökkenéséhez, piackontaktusaik beszűküléséhez és a falusi lakosság jövedelmeinek kisebbedéséhez vezettek. Mindezek következményeként a paraszti népesség általános *pauperizációja* lépett föl, amit még csak elmélyítettek a háborús pusztítások és a velük járó elemi csapások.

A paraszti népesség elszegényedése nagyon negatív hatást gyakorolt a majorsági gazdálkodás további fejlődésére. A jobbágygazdaságok jelentős részének gyengülő képessége a robot elvégzésére, amely együtt járt az osztályharc megerősödésével (a jobbágyok elvesztése a szökések következtében, a robotmunka termelékenységének csökkenése stb.) a majorsági termelékenység meggyengüléséhez vezetett. Más oldalról viszont ennek a termelésnek a költségei növekedtek (a parasztek őrzítése, a felügyelő személyzet növekedése), egyidejűleg már nem volt olyan kifizetődő a romló *terms of trade* miatt. Végeredményben ez rontotta a nemesi gazdálkodás feltételeit, a nemesség, különösen a kis manőverezési területtel rendelkező alsóbb rétegek jövedelmeit csökkentve. Növelte viszont a gazdag nemesség és az arisztokrácia lehetőségeit, akik nagyobb döntési körrel rendelkezve, kezükben összpontosították a földbirtokokat (és a jövedelmeket), megnövelve (a társadalmi-politikai integrációval egyidejűleg) a társadalmi-gazdasági távolságot, amely őket osztályuk egyéb társadalmi rétegeitől és csoportjaitól elválasztotta, nem is szólva az egyéb osztályokról. A romló cselekvési körülményeknek ellenállva, a nemesség különféle kiutakat keresett. Az egyik – amelyet általánosan alkalmaztak – a majorságok területének további növelése és a robotoló jobbágyok kizsákmányolásának fokozása volt. Ennek az útnak azonban megvoltak a határai: a falusi földek összterülete, a növekvő paraszti ellenállás, valamint az egyre nagyobb munkaerőhiány (különösen a kisebb birtokokon). Fel lehet tételezni, hogy pl. az átlagos nemesi majorság maximális kiterjedését (a paraszti földek egészéhez arányítva) már a 17. század közepén elérte. Ugyanez áll fenn a heti robot esetében: további mennyiségi növelése meghaladta volna a parasztek időbeli lehetőségeit. A gyakorlatban tehát művelés alá fogták a jobb, termékenyebb földeket, elhagyva a gyengébbeket és a kimerülteket. Igyekeztek a majorsági gazdálkodás néhány más ágát is fejleszteni, mint pl. Nagy-Lengyelországban a juhtenyésztést (a parlag mint legelő), vagy az általánosan elterjedt (kis befektetést igénylő) szeszfőzést (sör, később pálinka), egybekapcsolva a kényszer-kocsmáltatással.

A parasztek, mindenekelőtt pedig a telkesjobbágyok kizsákmányolása, formáit tekintve egyre változatosabb és szélesebb lett. Bevezették a „kettesével”, sőt nem ritkán „hármassával” végzendő robotot; kijelölték a robot termelékenységének mértékét, növelték a különféle, roboton felüli munkákat stb. Egyidejűleg megjelentek olyan tendenciák is, hogy a megnövekedett robotterheket kiterjesszék a parasztság egyéb kategóriáira is, tehát a kisgazdaságokra, a földnélküliekre, a kéz-

⁷Pl. a kościani járás tízegynéhány kuriális falvában az 1590-i fejenkénti összeírásban a házatlan zsellérek a parasztcsaládok egészének 35%-át tették ki. (A. Nowak: Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII. sieku. Warszawa–Poznań, 1975. 191.).

művesekre. sőt a helyhez nem kötött, „szabad” emberekre is. Egyidejűleg ezt a népességet megpróbálták a falu „telkén” visszatartani, telküket megnövelve vagy a nemesi birtok apró darabjait művelésre kiadva (ún. „przysiewki”). Széles körben növelték az ún. földesúri monopóliumokat és az ezzel kapcsolatos felárakat.

Ezzel jártak együtt a nemesség akciói a társadalmi-jogi szférában. A munkaerő deficitjének növekvő problémája (elsősorban a pusztító háborúk után) a jobbágyi (különösen a személyi) függés további súlyosbodásához vezetett, arra törekedve, hogy a parasztot minél erősebben a majorsághoz kösse. A paraszt szabadságának (személyi, birtoklási stb.) korlátozása egyre nőtt; megsokasodtak a nem állandóan letelepedett „szabadok” ellen irányuló törvények, amelyeknek célja az volt, hogy a falu területén állandó letelepedésre bírják őket. Általánossá váltak a (föld nélküli) paraszttal történő különféle tranzakciók, amelyek a legmarkánsabban jellemzik a falusi népesség személyes jobbágyi függését.

A nemesség fentebb tárgyalt, az egész korszakra jellemző műveletei fokozatosan rontották a parasztság gazdasági és társadalmi helyzetét. Mindehhez járultak a háborús pusztítások („özönvíz”, északi háború [az 1655–1657-es és az 1701–1709-es svéd háború – a ford.]), amelyek a korábbi szakaszokban még nem játszottak nagyobb szerepet. A háborúk, de még inkább a velük járó természeti csapások a falu nagy fokú elnéptelenedésével és anyagi összeomlásával jártak. Természetesen a legtöbbet a jobbágygazdaságok, elsősorban a jobbmódúak szenvedték; a majorság kevésbé meggyengülten került ki a háborúból. Mindez azonban meggyorsította a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás meggyengülésének folyamatát. Az elpusztított mezőgazdaság újjáépítése a régi társadalmi-gazdasági rendszer visszaállítására törekvő nemesség diktandója szerint folyt. Ez nagyon hosszan tartott, és egyik esetben sem érte el teljes mértékben a háború előtti szintet. A háborúk azonban bizonyos „pozitív” változásokat is hoztak, amelyek (jóllehet, bátortalanul) már a fennálló rend széthullásának irányába mutattak. Ilyenek pl. a bérmunka jelentőségének növekedése a majorságokban (jóllehet, még félig kényszermunka-jelleggel), a haszonbért fizető telepítés fejlődése („holland faluk”, ún. pusztatelepítések), valamint egyes gazdaságok vagy (ritkán) egész falvak átállítása a pénzáradéokra. Mindezek természetesen együtt jártak a parasztság fennmaradó részének fokozott kiszármányolásával. A változások általánosabbá válása már a felvilágosodás idejére esik.

A nemességnek a paraszttal szembeni akciói a majorkodtató-robotoltató gazdálkodás válságának körülményei között a parasztság társadalmi aktivitását szinte teljesen leblokkolták. A feudális elnyomás növekedése és a jobbágyi függés súlyosbodása szűkítették a paraszti cselekvés (döntés) körét, ami az életszínvonal általános csökkenéséhez, vagyis a parasztság általános pauperizációjához vezetett. Természetesen a paraszti döntések köre, hasonlóan a korábbi időszakhoz, továbbra is differenciált volt; ennek a differenciáltságnak a mértéke viszont bizonyos fokig nivellálódott. Úgy tűnik, hogy ezt aránylag a nagyobb gazdaságok érezték meg jobban, amelyek igásrobotot teljesítettek. Használóik, a terhek növekedése ellen védekezve, gyakran odahagyták a nagyobb gazdaságot, kisebb telekre költöztek. Lemondtak az egész telek és a használaton kívüli föld megműveléséről stb. Egyszóval bekövetkezett a földtől, különösen a leginkább megterhelt jobbágytelektől való elfordulás. Ez a folyamat más tényezőkkel együtt a parasztgazdaságok elaprózódásához vezetett, amelyek mindinkább a paraszt táplálkozását biztosító parcellákká süllyedtek. A gazdaság területének összezsugorodása automatikusan korlátozta más, gazdasági jellegű döntések területét. Kisebb mértékben korlátozódott a föld nélküli népesség cselekvési köre, mert ennek gyakorlatilag több lehetősége volt jobb életkörülmények keresésére.

A robotoltató rendszer regresszív hatása a parasztok mindennapi életének egészére társadalmi tudatuk szférájában is visszatükröződött. A paraszti élet anyagi és szellemi szintjének általános csökkenése, az egyház mind nagyobb befolyása a falu életére (ellenreformáció, ún. népi katolicizmus), a paraszti kontaktusok leszűkülése egy falu (plébánia) vagy birtok határain belülre ennek a tudatnak a beszűkülését okozta (egyre nagyobb tradicionalizmus). Nagymértékben alakította viszont a nemesi udvarház és a falusi kocsmá, amely a falu társadalmi életének központja volt. Következményeiben mindez a parasztság társadalmi, elsősorban anyagi szükségleteinek beszűkülését jelentette. Az első korszak a stabilizációt hozta (az addigi állapot megtartása). A falu elszegényedési folyamatának mértékében és amiatt, hogy még e leblokkolt szükségletek kielégítésének lehetősége is összezsugorodott, bekövetkezett a fokozatos minimalizáció – le egészen az alapvető, ti. biológiai szükségletekig.

Növekedett viszont a parasztek körében a társadalmi sérelmek érzete, ami az osztályöntudat növekedését okozta. Kifejezője volt az éles konfliktus a parasztság és a nemesség között, ami az osztályharc megerősödéséhez vezetett. Ennek leggyakoribb és leghatékonyabb formája a parasztek egyéni, passzív ellenállása, valamint a parasztság tömeges szökése volt, amely lehetővé tette legalább egy töredék számára, hogy kikerüljön a súlyosbodó jobbágyi függés kötelékeiből, és gyakran még társadalmi státusát is megjavítsa.

Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként eléggé alaposan megváltozott a parasztság társadalmi struktúrájának képe. Legáltalánosabban véve, ezeknek a változásoknak a fő iránya a falusi társadalmon belüli társadalmi-birtoklási különbségek fokozatos nivellációja volt, mind egész alakját tekintve, mind a parasztság egyes társadalmi kategóriáin belül. Csökkent az egész paraszti osztályon belüli társadalmi távolság is. Jóllehet, továbbra is létezett a régi (hagyományos) társadalmi-foglalkozási kategóriákra való felosztás, de ennek a felosztásnak a választóvonalára már nem volt olyan markáns. Ezenfelül néhány kategória társadalmi tartalma meg is változott (különösen a 17. század végén és a 18. század elején).

Számszerűleg mindenekelőtt a teljes jobbágygazdaságok százaléka csökkent, ami gyakran sokkal alacsonyabb volt más paraszti kategóriák százalékarányánál. A teljes jobbágyok gazdaságai további elég jelentős elaprózódásnak voltak kitéve. A 17. század második felében a gazdaságok struktúrájában megjelentek a féltelkesek, forma szerint fél jobbágytelken, gyakorlatilag azonban ennél jóval kisebb területen gazdálkodva. Ezeknek a kategóriáknak a rovására növekedett a falu struktúrájában a zsellér- és kézműves gazdaságok részvétele, nemegyszer jelentős telekhányadot bírva és igróbotot teljesítve. Nagyon gyorsan növekedett a falusi népesség legszegényebb rétegeinek számaránya, mindenekelőtt a házatlan zselléréké, a majorságban dolgozóké stb., akik mind gyakrabban művelték a kuriális birtok vagy a parlag egy-egy darabkáját. Végezetül meg kell említenünk a bérmunkások (béresek) számának növekedését; ezek leggyakrabban szökött (gyakorlatilag szabad) jobbágyokból verbuválódtak, akik a pusztán maradt parasztházakba költöztek, és munkát vállaltak a majorságban bérezésért (beleértve a földet is).⁸ Mindeme paraszti kategóriák, összehasonlítva a teljesjobbágyok gazdaságaival, bizonyos sajátos társadalmi-gazdasági előrehaladást értek el. Sok, nemesi kézen levő faluban már az egész falusi társadalom fő, sőt alaprétegét képezték, ami mindenképpen hatott társadalmi súlyukra is. Összefoglalva: mindez a falusi társadalom struktúrájának két végpontján bizonyos összenyomódást jelentett. Végeredményben itt a robotoló lengyel falu specifikus „középszerűvé” válásával van dolgunk, amellyel viszont együtt járt – a korábbi időszakokhoz képest – az egész falusi társadalom életszínvonalának süllyedése.

Fordította: Petneki Áron

⁸ Ld. Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego, kiadta W. Rusiński, 1. köt. In: Od połowy XVII do połowy XVIII. wieku. Wrocław, 1955.